

Рецензія на книгу С. Горбенка „Ярослав Осмомисл — історична і антропологічна реконструкція“ (Львів; Винники, 1996).

РУДИЧ Т. Антропологічний склад населення давнього Галича // Галич і Галицька земля: Збірник наукових праць.— К.; Львів, 1998.— С. 119—124.

СИТНИК О. Галич та його околиці у стародавню кам'яну добу // Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України (Матеріали Міжнародної ювілейної наукової конференції).— Івано-Франківськ; Галич, 1998.— С. 8—11.

СИРЕДЖУК П. Люстрація Галича і староства 1629 року // Там само.— С. 101—105.

СЛАВА предків житиме у віках. Оргкомітет з відзначення 1100-річчя м. Галича. Розпорядження Президента України про відзначення 1100-річчя м. Галича [від 8 квітня 1994 р.]. Указ Президента України про національні заклади культури [від 11 жовтня 1994 р.]: Крук Василь. Українській державі — княжого духу [Звернення] // Наша справа.— 1998.— Ч. 1—2 (Ювілейний випуск).— С. 1.

СОКОЛОВСЬКИЙ З. Ремонт та реставрація пам'яток архітектури та археології давнього Галича // Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України (Матеріали Міжнародної ювілейної наукової конференції).— Івано-Франківськ; Галич, 1998.— С. 121—124.

ТОМЕНЧУК Б. Прицерковні кладовища княжого Галича // Галич і Галицька земля: Збірник наукових праць.— К.; Львів, 1998.— С. 127—132.

ФЕДУНКІВ З. Галицький релігійний центр: передумови виникнення, статус та головні етапи історії // Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України (Матеріали Міжнародної ювілейної наукової конференції).— Івано-Франківськ; Галич, 1998.— С. 258—263.

ФГЛЕВСЬКИЙ М. 81-а, але незалежна. Дещо з історії Галицької митрополії // Наша справа.— 1998.— Ч. 1—2 (Ювілейний випуск).— С. 8.

ФІГОЛЬ М. Галицькі ротонди // Галич і Галицька земля: Збірник наукових праць.— К.; Львів, 1998.— С. 135—140.

Ю. Г. Колосов, В. Н. Степанчук, В. П. Чабай. Ранній палеолит Крима.— К.: Наук. думка, 1993.— 222 с., іл., фото

Палеолит Криму постійно привертав до себе увагу спеціалістів-палеолітознавців ще з часу плідних польових досліджень Г. Бонч-Осмоловського, коли було відкрито і розкопано групу стоянок печерного типу. Тоді ж тут було виявлено залишки першого в колишньому СРСР поховання неандертальської людини і закладено основи сучасної методики вивчення печерних пам'яток. У наступні роки, особливо у післявоєнний період, тут було досліджено багато стоянок, що мають важливе наукове значення. У цьому аспекті Крим можна розглядати як унікальний регіон концентрації палеолітичних пам'яток, серед яких чільне місце займають мустьєрські. Однак, незважаючи на це, ще донедавна не було узагальнюючої наукової праці на цю тему, хоч з часу відкриття першої пам'ятки стародавнього кам'яного віку Криму минуло 115 років. Правда, багато стоянок мустьє опубліко-

вані монографічно відповідно до сучасного наукового рівня. Але вихід у світ праці під назвою „Ранній палеолит Крима“, якій підсумовані усі наявні матеріали з палеоліту півострова, є важливою науковою подією.

Робота має обсяг близько 20 аркушів. Метою цього зводу наукових досліджень є узагальнення усіх відомих на нинішній день місцезнаходжень, стоянок, окремих знахідок палеолітичного віку. Описові різні пам'яток Криму приділено неоднакову увагу. Найповніше охарактеризовані та ілюстровані пам'ятки, недостатньо чи зовсім не описані в літературі (С. 4).

Розділ I. Ашельська епоха. У першому підрозділі „Характеристика ашеля“, подано обґрунтування поняття „ашельська доба“, що сприймається як синонім „раннього палеоліту“. В поглядах авторів тут немає достатньої чіткості. Зокрема, якщо вони не отожднюють ашель лише з раннім палеолітом, а мусьє зі середнім, включаючи пізній ашель і мусьє в середній палеоліт (С. 11), то в подальшому всюди використовується тільки одне визначення — „ашель“. А як тоді сприймати саму назву роботи — „Ранній палеоліт Криму“? Адже мова у ній іде про середній палеоліт.

Спроба відшукати межу між індустріями пізньоашельськими і мустьєрськими, застосовуючи антропологічний, геологічний (точніше, геохронологічний) та археологічний (техніко-типологічний) критерії, виявилась безуспішною. Було вирішено (С. 14), що при віднесенні індустрії до пізньоашельського часу буде використовуватися поєднання „таких характеристик: геологічний вік — рісс, рісс-вюрм; наявність типових рубил чи галькових знарядь (хоч би у мізерних серіях), або ж типологічна невирозність знарядь на сколах, або ж широке розмаїття типологічно стійких серій знарядь на сколах (але обов'язково у поєднанні з рубилами чи знаряддями на гальках)“. Мабуть, реальним є тут тільки геохронологічний критерій при мінімальному значенні археологічного.

Що стосується запропонованої хронології пам'яток, то тут також багато спірних моментів. Датування, що базувалися б на комплексних міжгалузевих дослідженнях, відсутні. Роботи такого характеру, як зазначено у книзі, знаходяться поки що на початковому етапі. Тому датування пам'яток у монографії треба розглядати як попередні і вірогідні. У цьому плані, для прикладу, індустрія нижнього шару грота Киїк-Коби відносилась різними дослідниками як до домустьєрського (тобто ашельського), так і мустьєрського віку, хоч комплекси з подібними техніко-типологічними характеристиками відомі не пізніше рісс-вюрму. Таке датування й запропоноване у роботі. Воно, до речі, підтвержене стратиграфічними умовами залягання подібного комплексу з нижнього шару Кабазі II, що датується рісс-вюрмом.

Виділено декілька груп домустьєрських індустрій: комплекси тайякського типу, ашель двобічний з „протоножами“ центральноєвропейських типів і неясний комплекс із нетиповою сировиною (туфогенні породи). Останній трактується як сумнівний, хоч інша сировина і архаїчність виробів (С. 31) — ознаки, що вимагають поглибленої уваги.

Якщо пам'ятки першої групи (нижні шари Киїк-Коби і Кабазі II) є стратифікованими, то пам'ятки двох інших груп „походять із зібрань на поверхні“, хоч деякі пункти (Пролом) є частково стратифікованими (знахідки походять з галечників).

Що стосується генези ашелю Криму, то можна говорити (як думають автори) про центральноєвропейське походження двобічних індустрій з ножами типу Бошгтайн, Клаузеніше, Пронднік (бодрацька група). Тайякські індустрії еволюціонують, можливо, у мікромусьє двобічне. Такий висновок цілком правдоподібний, хоч і спірний водночас.

Наступний підрозділ присвячений характеристиці стоянок. Суттєво, що опис подано за єдиною схемою: топографія і геологія, дані палеозоологічних і палінологічних досліджень, опис крем'яних комплексів. Якщо для пам'ятки існують показники прожарювання кісток за методом І. Підоплічко, то вони наводяться у кінці опису однією цифрою середнього показника. Така схема подачі інформації зручна і сприяє повнішому розумінню конкретних пам'яток. Опис стратиграфії та аналіз культурного шару подано коротко, але змістовно у підрозділі про геологічну ситуацію.

Розділ 2. Мустьєрська доба. Він займає більш ніж три чверті книги. І це оправдано, враховуючи велику кількість пам'яток мустьє. У роботі вказується, що тепер у Криму відомо 35 стратифікованих пам'яток і 69 місцезнаходжень підйомних матеріалів (С. 39).

Перший підрозділ — „Характеристика мустьє Крима“ — присвячений загальним питанням. Головну увагу зосереджено на проблемах локального підрозділу і хронології мустьєрських індустрій. В основу покладено методикою опрацювання і опису кам'яних виробів, яка була вироблена В. Гладиліним і дістала широку підтримку серед спеціалістів з палеоліту України. Немає потреби розглядати плюси і мінуси цієї програми, хоч, з нашого погляду, вона не має абсолютної переваги перед методикою Ф. Борда (ознаки завжди більшою мірою глобальні, ніж регіональні).

Виходячи з типолого-технологічного аналізу індустрій мустьєрських пам'яток Криму, автори монографії виділяють чотири „культурні спільності“: аккайську, київ-кобинську, старосільську, кабазійську культури (С. 41). Кожна з цих культур має специфічну типологічну структуру у збірці знарядь. Однак не всі дослідники палеоліту Криму підтримують ідею існування багатьох культур мустьє на півострові. Так, М. Праслов справедливо звернув увагу на те, що на території Криму немає мустьєрських пам'яток, різко відмінних за технікою обробки і формами знарядь на тлі інших¹. Він виділив лише білогорську мустьєрську культуру. Подібну точку зору підтримує автор цих рядків. На нашу думку, мустьє Криму, незважаючи на мозаїчність складових його варіантів, достатньо однорідне². Ця позиція у рецензованій книзі була піддана критиці, і нам пропонувалось визначити своє ставлення стосовно проблеми левалуа (С. 40), включаючи і ставлення до так званих „атипових вістер левалуа“, які є, на думку авторів монографії, однією з головних ознак Шайтан-Коби.

Почнемо з останнього запитання. Вивчена нами колекція кам'яних виробів з грота Шайтан-Коба може бути віднесена до числа левалуазьких індустрій, де індекс левалуа складає 22,7 відсотка. Справжніх вістер левалуа немає, а ті, що віднесені до них і опубліковані у монографії Ю. Колосова³, такими не є. Винятком можуть бути поодинокі і атипові зразки. Загалом же полемізувати з проблем левалуа із прихильниками „вузького“ левалуа, до яких належать автори монографії, складно. Їх підхід фактично ліквідував цінність цієї техніки, яка розуміється як техніка отримання за один виробничий цикл одного-єдиного скола-заготовки із запланованими властивостями,

¹ Праслов Н. Д. Ранний палеолит Русской равнины и Крыма // Археология СССР.— М., 1989.— С. 45.

² Анисюткин Н. К. Мустьє бахчисарайско-холоднобалковського типа // Исследования палеолита в Крыму.— К., 1979.— С. 140.

³ Колосов Ю. Г. Шайтан-Коба — мустьєрська стоянка Криму.— К., 1971.— С. 3, рис. 20—22.

що відщеплювався від спеціально підготовлених нуклеусів⁴. Таке визначення спрощує поняття техніки левалуа, зводячи все до оббивки поверхні ядрища; воно ігнорує важливі і необхідні ознаки цієї техніки. Левалуа розглядається як явище статичне, без розвитку, що суперечить специфіці людської діяльності. Очевидно, що підготовка ядрищ, рівень підготовки поверхні розщеплення були різними в індустріях різьбного часу і раннього вюрму. До того ж, якщо брати за основу критерії прихильників „вузького“ левалуа, то можна виявити „левалуазькі ядрища“ в дуже давніх індустріях (Більцінгслебен), де немає ні одного левалуазького відщепу⁵.

Для виявлення і зрозуміння цієї техніки важливу роль відіграють відщепи і пластини, які „щезають“ у роботах представників „правильного“ левалуа. Природно, що в монографії (як наслідок застосування такої методики) заперечується прогресивна роль левалуазької техніки: левалуазька техніка у вузькому розумінні вирішила лише одне із завдань: отримання якісної заготовки. Але при цьому ніяк не вирішувалося завдання кількості і вкрай зростали затрати: сировинні, часові, трудові (С. 13). Вихід був запропонований — „призматична техніка“, яка підмінила левалуазьку. Це аморфне поняття переоцінює значення негативів на поверхні сколів, не враховуючи багатьох не менш важливих ознак. Сучасні дослідження, зокрема ремонт левалуазьких ядрищ, засвідчили, що після зняття одного відщепу настає розщеплення, як правило, наступних. Робочі поверхні нуклеусів складаються зі сколів з паралельними спинками. Таким чином левалуазьке ядрище перетворюється у призматичне, а останнє після необхідної підправки знову стає левалуазьким. Підготовка була різною, включаючи і паралельні зняття, з чим погодився (під тиском спостережень над конкретним матеріалом) навіть В. Гладилін⁶. Нам здається необхідним дотримуватися такого поняття левалуа, яке дає змогу бачити тут динамічний процес розщеплення, де рівень підготовки ударної площадки чи робочої площини безпосередньо залежав від конкретної ситуації, що дозволяла отримувати відносно тонкі відщепи і пластини правильних форм з максимально розвиненими гострими краями. У процесі розвитку ця техніка давала змогу отримувати більшу кількість серійних сколів, сприяла економії матеріалу. Усе це було уже відомо з низки публікацій, включаючи класичну роботу В. Любіна, у якій наведені різноманітні ядрища з різними способами підправки площини розщеплення⁷.

Що стосується проблеми виділення археологічних культур у мустьє Криму, то вкажемо на те, що більшість елементів у різних культурах дуже подібні. Наприклад, у колекції грота Шайтан-Коба є майже всі форми знарядь, включаючи біфаси, що характерні для пам'яток інших культур. З цього твердження зовсім не випливає, що ми заперечуємо наявність локальних варіантів у мустьє Криму. Вони очевидні. Але як пояснити подібність між різними індустріями, яка доволі виразно помітна?

З проблемою локальності в мустьє тісно пов'язана проблема хронології і кореляції пам'яток. Через відсутність датувань і об'єктивних причин отримання

⁴ Гладилін В. Н. Что же такое техника леваллуа? // Каменный век: памятники, методика, проблемы.— К., 1989.— С. 45.

⁵ Toepfer V. Das letztinterglaciale mikrolithische Palaeolithikum von Bilzingsleben // Ausgrabungen und Funde.— 1960.— N 5.

⁶ Гладилін В. Н. Что же такое техника леваллуа?— С. 45.

⁷ Любин В. П. К вопросу о методике изучения нижнепалеолитических каменных орудий // Материалы и исследования по археологии СССР.— М.; Л., 1965.— № 131, рис. 5,8,10.

абсолютних дат було, як пишуть автори, віддано пріоритет розробці відносної хронології. За основу було взято хронологічну схему, запропоновану Ю. Колосовим, яка враховує стратиграфію стоянок, де важливим критерієм є обвал (другий) скельних навісів, простежений на більшості пам'яток мустьє Криму. Метод синхронізації культурних шарів пам'яток отримав назву палеосейсмоархеологічного. Цей метод потребує доопрацювання, але його перспективність очевидна. Зокрема, під нижнім обвалом лежать найбільш архаїчні (тайякські) комплекси, що датуються рісс-вюрмом. Це загалом відповідає стратиграфії грота Вихватинці у Молдові, де синхронна тайякська індустрія також виявлена під нижнім обвалом козирка навісу. Разом з тим для хронології широко використані техніко-типологічний метод і метод прожарювання кісток за I. Підоплічко. Виділено п'ять хронологічних етапів, чи періодів.

Перший хронологічний період, віднесений до рісс-вюрму, характеризується наявністю тайякських індустрій типу нижнього шару Киїк-Коби.

У другому періоді співіснували ранні киїк-кобинські і ак-кайські (верхній шар Киїк-Коби, III—IV шари Пролому II, VII—V шари Заскальних V і VI), а можливо й ранні старосільські пам'ятки (шар III стоянки Кабазі II).

Для третього періоду характерне співіснування усіх чотирьох мустьєрських археологічних культур.

Для четвертого хронологічного періоду киїк-кобинські комплекси невідомі. Співіснують фінальні ак-кайська і старосільська індустрії, а також західнокримські комплекси (кабазійська культура).

Під час п'ятого періоду в Криму побутовали лише пам'ятки двох культур — фінальні індустрії кабазійської і старосільської.

Запропонована хронологія досить цікава. Вона дає змогу побачити зміну археологічних культур, що ставить питання, на які сьогодні немає відповіді. Чому кабазійська культура з'явилася лише з початком третього хронологічного етапу, а киїк-кобинська зчезла в третьому, у той час як яскрава ак-кайська мустьєрська культура невідома на заключному етапі? Чи є всі ці локальні утворення археологічними культурами — неясно.

У наступному підрозділі подано опис пам'яток. Витримується єдина і чітка схема аналізу: 1) назва культури; 2) характеристика культури; 3) опис пам'яток. Тут досить важко погодитися з аналогіями, приведеними для старосільської культури. Зокрема, названі такі різні комплекси, як Суха Мечетка і Ріпичені-Ізвор (С. 134). Якщо відносно індустрії Сухой Мечетки можна сперечатись, то Ріпичені-Ізвор має цілком інший тип індустрії. До того ж не вказано, про який із п'яти шарів цієї пам'ятки йде мова. Очевидно, про IV і V, де є численні біфаси, що іноді нагадують кримські форми. Проте структурно це різні комплекси. Відрізняються вони і в техніці розщеплення. Передовсім у вищезазначених шарах мало гостроконечних форм знарядь, включаючи кутові і конвергентні скребла. Їх усього 3,9 відсотка в шарі IV і 5,7 відсотка — в шарі V, у той час як у комплексі Старосілля лише самих гостроконечників без конвергентних скребел налічується 19 відсотків. До того ж на знаряддях Ріпичені-Ізвор, з якими ми ознайомилися у Бухаресті, наявні різноманітні типи підтесок, яких немає на виробках із мустьє Криму.

Спеціально в окремий розділ виділені „Окремі мустьєрські пам'ятки“, представлені переважно пунктами з поодинокими знахідками виробів мустьєрського вигляду.

Незважаючи на ряд критичних зауважень, рецензована монографія викликає зрозумілий науковий інтерес. Вона написана колективом відомих дослідників, наукові роботи яких заслуговують високої оцінки.

Треба думати, що які б матеріали не з'явилися під час нових розкопок, вартість книги як узагальнюючої праці суттєво не зміниться. І в цьому плані їй судилося довге наукове життя.

Микола АНІСЮТКИН

***

З перших кроків становлення і розвитку палеолітичної науки в Україні і дотепер Крим займає провідне становище як за кількістю, так і за значенням досліджених мустьєрських пам'яток. Польові роботи останніх двох десятиліть переконливо свідчать про перспективність цього регіону і на майбутнє.

Протягом більше ніж 100 років у різні часи тут проводили дослідження такі науковці, як Г. Вонч-Осмоловський, Б. Жуков, А. Мойсєєв, М. Ернст, С. Бібіков, С. Забнін, О. Бадер, Д. Крайнов, О. Формозов, Е. Векілова та інші. Стали класичними і увійшли в золотий фонд палеолітознавства пам'ятки Киїк-Коба, Вовчий грот, Шайтан-Коба, Чокурча, Холодна Балка, Старосілля, Бахчисарайська стоянка.

У 1960—1970-ті рр. великі роботи з вивчення нижнього палеоліту на півострові вела Кримська палеолітична експедиція під керівництвом Юрія Колосова. У цей час було виявлено серію еталонних для Криму стоянок (Заскальна V, VI, Сари-Кая, Красна Балка та інші), на основі досліджень яких виділено ак-кайську мустьєрську культуру. З початку 80-х рр. до експедиції увійшли молоді київські археологи Вадим Степанчук і Віктор Чабай. Дослідження палеоліту Криму набуло якісно нового характеру. Відкрито групи нових палеолітичних пам'яток, застосовано нові методики систематизації археологічного матеріалу.

Незважаючи на величезний об'єм досліджень і значну кількість першокласних пам'яток, узагальнюючої праці про нижній (чи ранній, за авторами рецензованої книги) палеоліт Криму не було. Цю прогалину заповнює опублікована монографія, автори якої мали на меті подати у вигляді зводу усі відомі ранньопалеолітичні пам'ятки, включаючи сумнівні місцезнаходження на поверхні і пункти поодиноких знахідок.

Необхідно відзначити, що монографія за змістом і ключовими висновками виходить далеко за межі простого „Зводу“. На наш погляд, ця робота демонструє яскравий приклад наукового опрацювання, аналізу та узагальнень величезної кількості фактичних даних. Уперше у вітчизняній практиці опис мустьєрських пам'яток подано за провідними археологічними культурами. Кожна з виділених культур характеризується з боку техніко-типологічних, культурно-історичних та територіально-хронологічних показників. Визначаються етапи (чи періоди) розвитку культур, ставляться питання генезису та історичної долі більших і менших культурних угруповань. Усе це дає підстави вважати пропоновану працю Ю. Колосова, В. Степанчука і В. Чабая синтетичним науковим дослідженням.

Робота складається із вступу, двох розділів, алфавітного покажчика пам'яток та списку літератури. Розділи, що присвячені послідовному опису пам'яток ашелю і муст'є, досить нерівноцінні за об'ємом. Це пояснюється недостатньою вивченістю (можливо, малою кількістю) і невиразністю ашелєвських пам'яток у Криму.

Характеристика комплексів подана за такою схемою: топографія, стратиграфія і літологія, фауна, крем'яний інвентар — техніка первинного розщеплення, типологія. Найповніше описуються пам'ятки, що недостатньо або ж зовсім невідомі у науковій літературі. Опис стоянок, досліджених у 20—50-х рр., має ви-

гляд виваженого критичного аналізу, хоч інколи низька культура польових робіт і відсутність фахової документації значно збіднюють можливості наукової інтерпретації цих комплексів, послаблюють надійність узагальнень.

Ашельська доба (С. 11—39). Описуються 25 пам'яток (включаючи бодрацьку групу із 15 місцезнаходжень, охарактеризованих сумарно). У зведеному аналізі специфіки ашелю на півострові автори досить ґрунтовно зупиняються на питанні визначення межі між ашельським та мустьєрським періодами. Дійсно, розмежування епох окремо за антропологічним, геологічним чи археологічним критеріями не може бути задовільним. Кожен з них має свої слабкі місця і „мінуси“, а разом, у комплексі, усі ці три ознаки трапляються на пам'ятках украй рідко.

Для виділення ашелю у Криму використані як геологічні межі (рісс, рісс-вюрм), так і археологічні, а точніше, типологічні критерії (С. 14). До останніх належать: 1) наявність типових рубил чи галькових знарядь (хоч би у невеликих серіях); 2) типологічна невиразність знарядь на сколах; 3) широке розмаїття типологічно стійких серій знарядь на сколах (але обов'язково у поєднанні з рубилу чи знаряддями на гальках). Видається, що ці критерії не зовсім чітко сформульовані, не кажучи вже про те, що вони „не спрацьовують“ на конкретних матеріалах пам'яток Криму.

Перше. Щодо геологічного віку — рісс чи рісс-вюрм, то відклади обох стратифікованих стоянок, віднесених до пізнього ашелю — нижній шар Киїк-Коби і IV шар Кабазі II, не мають виразних геологічних реперів у вигляді викопних ґрунтів, щоб можна було датувати їх тим чи іншим періодом плейстоценового віку. Адже відклади грота Киїк-Коби складають усього 20—30 см, а серія схилоних нашарувань Кабазі II не досліджена спеціалістами — геологами-четвертинниками. У своїх міркуваннях щодо особливостей ашелю як археологічної доби загалом автори вказують, що практично „мустьєрські і ашельські індустрії співіснують в ріссі, рісс-вюрмі і вюрмі“ (С. 12). Переконливих аргументів про ріссський і рісс-вюрмський вік ашелю Криму поки що немає, хоч таке датування і найбільш правдоподібне.

Друге. Типологічні критерії також потребують уточнення. Перша і третя ознаки є по суті тотожними — наявність у комплексах типових рубил чи знарядь на гальках. Проте в Криму невідомі „типові рубила“ і сумнівні „знаряддя на гальках“. Бодрацька група пам'яток, що описується і ілюструється за А. Щепинським, не „дає“ класичних рубил ні за формою, ні за технікою, судячи з рис. 16 (С. 35). На наш погляд, це грубі нуклеоподібні напівфабрикати і заготовки ножів ак-кайського типу. Жаль, що автори не змогли опрацювати ці підйомні колекції і висловити свою власну думку.

Друга ознака — „типологічна невиразність знарядь на сколах“ (С. 14) — є, на наш погляд, розмитим і логічно не виправданим поняттям. Невиразність і є невиразністю, тобто нічого конкретного. „Невиразність“, „нестабільне формотворення“ та інші подібні терміни, що мають негативний відтінок з часткою „не“, не можуть бути використані як провідні ознаки чи критерії традиційної культури каменеобробки на рівні археологічної доби.

Індустрії типу нижнього шару Киїк-Коби лише з великою натяжкою можна включати до тайякського кола пам'яток (С. 15), але це зовсім не свідчить про їх пізньоашельський вік. Майстерні бронзового віку також мають „аморфну індустрію“.

„Ашельські натяжки“ простежуються і в характеристиці комплексу реутилізованих кременів заскальненських стоянок (С. 20 — 23). Подібного типу матеріали широко відомі на стоянках не лише Криму і не лише доби палеоліту. Справді, матеріали ці різночасові, зібрані в інших місцях, можливо, що й на залишених

раніше стоянках. Проте віднесення їх до ашелью тільки за ознаками інтенсивної патини, люстру, вивітріння і слідів транспортування викликає справедливий сумнів. Під час різких кліматичних зрушень льодовикового періоду окремі кремені, залишені первісними поселенцями на „продувних“ оголених вапнякових схилах у районі Заскальної, могли набувати „древнього вигляду“ за кілька тисяч чи й сотень років.

Отже, ашельська доба в Криму — явище поки що спірне, проблематичне і не доведене з повною мірою наукового обґрунтування. Між тим, численні технологічно і типологічно виразні, багаті пам'ятки муст'є Криму можуть свідчити власне про одноактне, раптове заселення півострова у кінці еемського міжльодовиков'я (чи на початку вюрму?) муст'єрцями загалом однієї культурної традиції і про такий же геологічно миттєвий „відплив“ поселенської хвилі у період максимуму валдайського похолодання. Локальні культурні прояви на рівні техніко-типологічних характеристик кам'яних індустрій є цілком зрозумілими і пояснюваним феноменом „кущового“ розвитку архаїчної традиційної культури. У залежності від палеоекологічних мікрорегіональних особливостей, господарсько-побутових та інших функціональних потреб виникали відміни у технологічних навиках розщеплення сировини і в типологічному асортименті знарядь.

Автори монографії розуміють складність і спірність зазначених вище проблем, вказуючи, що розмаїття конкретних проявів культурно-історичного процесу надто велике, щоб можна було звести його до умовної схеми (С. 14).

Муст'єрська епоха (С. 39—216). Описуються 115 пам'яток. У передмові до розділу коротко аналізуються думки О. Формозова, Р. Клейна, В. Гладиліна, М. Анісюткіна, М. Праслова щодо локального підрозділу муст'єрських пам'яток Криму. На основі власних спостережень дослідники виділяють чотири археологічні культури — ак-кайську, киїк-кобинську, старосільську та кабазійську. Кожна з них відрізняється від інших насамперед специфікою типологічної структури знарядь праці (С. 41). При детальнішій характеристиці культур враховуються також технічні показники — доля паралельних і радіальних нуклеусів, пластин, рівня фасетування та інше. Проте помітно, що технічний бік при описі пам'яток явно підпорядкований типології. Це, можливо, виправдано для культур з перевагою двобічних знарядь, але для „однобічних“ відщепно-пластинчастих культур типу кабазійської потрібний, на наш погляд, більш поглиблений аналіз особливостей продукування власне заготовок під знаряддя. Узагалі, щодо „кабазійської культури“, то думки авторів монографії розійшлися. Це, без сумніву, стало причиною деякої неузгодженості у структурі опису. Якщо автори все-таки виділяють кабазійську культуру (за Ю. Колосовим), то чому в подальшому подається загальна характеристика не культури, а західнокримської фації (за В. Чабаєм)? Залишається незрозумілим, що ж собою являє саме кабазійська культура, адже західнокримська фація, що розчленована В. Чабаєм на три послідовні типи індустрії (бахчисарайський, шайтан-кобинський, кабазійський), не може бути повним відповідником археологічній культурі. Відміни між цими поняттями детально описуються у роботі. Так, використавши теоретичні розробки В. Гладиліна про техніко-типологічну тріаду — варіант — фація — тип індустрії¹, В. Чабай зазначає, що культура об'єднує синхронні або ж достатньо близькі за віком комплекси, для яких характерна стабільність техніко-типологічної структури індустрії, в той час як фація — це індустрія, що розвиваються у часі і розділені хронологічними

¹ Гладилін В. Н. Проблемы раннего палеолита Восточной Европы.— К., 1976.— С. 110—127.

відрізками. У процесі розвитку цих індустрій відбуваються значні зміни компонентів техніко-типологічної структури, передовсім техніки первинного розщеплення (С. 156). Не вдаючись у критичні зауваження щодо правомірності виділення самих техніко-типологічних рівнів, треба усе-таки зазначити, що у розумінні В. Гладиліна поняття „фації“ відповідає „шляхові розвитку“ Г. Григор'єва, тобто є лиш статичний горизонтальний зріз мустьєрських індустрій, які фіксують уже готові, сформовані їх різновиди і які відтинають генетичні корені². Який же тут розвиток у часі? Крім того, техніко-типологічному поняттю „фація“ у В. Гладиліна відповідає культурно-історичне поняття „культурна зона“, а не культура, тому самі порівняння фації і культури є недоречними, оскільки вони знаходяться в різних інтерпретаційних площинах.

Не можна погодитись із твердженням, що поняття „культура“ „відображає у більшій мірі її статичні характеристики“ (С. 156). У такому випадку як пояснити, що ак-кайська культура має три періоди розвитку (ранній, середній і пізній), а старосільська культура — два етапи? Деяким „відхиленням від правил“ є також назва фації — „західнокримська“. Оскільки фації відображають міжрегіональний стан індустрій, то В. Гладилін радить дотримуватися принципу найменування їх за пам'ятками, на матеріалах яких цей різновид індустрії був уперше виділений або ж простежується найбільш виразно³. Правда, В. Гладилін й сам грішить щодо власних принципів, виділяючи „карпатську“ фацію мустьє звичайного⁴.

Зазначимо при цьому, що всі ці теоретичні питання складні і дискусійні, головне ж у рецензованій роботі полягає в тому, що пам'ятки досить повно характеризуються з боку всіх техніко-типологічних ознак, а це дає змогу читачеві самому судити про правомірність такого культурного визначення (С. 10).

Загалом же опублікована монографія вводить у науковий обіг десятки нових оригінальних комплексів нижнього палеоліту Криму. Написана стисло, ясно, чітко. У повній формі і на рівні сучасних вимог поданий аналіз археологічних матеріалів, що ставить цю працю у розряд джерелознавчих видань не для одного покоління археологів палеоліту.

Безумовно, рецензована книга заслуговує високої оцінки і всестороннього схвалення. І дуже бажано, щоб автори у такій же формі опублікували роботу про історію дослідження палеоліту Криму, у якій на широкому соціально-історичному тлі був би показаний драматичний процес пізнання однієї з важливих ланок первісної історії України. Палеоліт Криму цього заслуговує.

Олександр СИТНИК

² Гладилін В. Н. Принципы и критерии локального подразделения раннего палеолита // Первобытная археология. Поиски и находки.— К., 1980.— С. 34.

³ Там само.

⁴ Гладилін В. Н. Ранний палеолит // Археология Украинской ССР.— К., 1985.— Т. 1.— С. 51.